

یادداشت

۱. از سپیده دم تاریخ عدد، شمارش و هندسه راهگشای مسائل گوناگون در زندگی بشر بوده اند. با ادامه این روند ریاضیات از یک سو به عنوان ابزار حل مسأله در خدمت عموم قرار گرفت و از سوی دیگر موجب پیدایش ساختارهای منطقی و دستگاه‌های اصولی شد که به عنوان ابزار تربیت فکر، خود به تولید فرآورده‌های جدیدی پرداخت که بعضاً در خدمت عموم قرار گرفت. این فرآیند موجب پیدایش شاخه‌های مختلفی در ریاضیات گردید.

از نظر تاریخی حساب و به دنبال آن جبر از یک سو و هندسه از سوی دیگر، از بررسی مسائل و پدیده‌های مختلفی نشأت می‌گیرند. با این حال حتی از دوران باستان، ایجاد ارتباط میان بینش هندسی و طرز تفکر حسابی جبری، ثمرات چشمگیری برای ریاضیات به ارمغان آورده است. شاید نخستین مورد اسلوب‌مند از این ارتباط، نسبت دادن یک عدد (طول) به هر پاره خط است که می‌توان آن را سرآغاز هندسه تحلیلی یک بعدی، یا حساب هندسی از دیدگاه دیگر، تلقی کرد. این اقدام به کشف اعداد ناگویا و پیدایش مفهوم عدد حقیقی منجر گردید. به دنبال پایه‌گذاری جبر توسط خوارزمی و موفقیت این شاخه از ریاضیات در حل ورده‌بندی مسائل حساب، کوشش‌های گوناگونی برای استفاده از آن در بررسی مسائل هندسی نیز صورت گرفت که در قرن هفدهم میلادی توسط ریاضیدانان فرانسوی دکارت و فرما به صورتی منسجم در چارچوب هندسه تحلیلی ظاهر گردید. هندسه تحلیلی بستر پیدایش و تکوین بخش عظیمی از ریاضیات جدید است. بالاخص حساب دیفرانسیل و انتگرال در چارچوب هندسه تحلیلی مطرح می‌شود و صورت‌های جدید هندسه مانند هندسه دیفرانسیل و هندسه جبری از هندسه تحلیلی آغاز شده‌اند. نیمی از این کتاب به مباحث هندسه تحلیلی اختصاص دارد. در نیمه دیگر، ماتریس به عنوان یک شیء ریاضی و سپس به عنوان یک تبدیل هندسی مطرح می‌شود که از جبر ماتریسی آغاز کرده و با کاربردهای متنوع ماتریس‌ها ادامه می‌دهیم. چه ماتریس‌ها به عنوان یک ابزار پردازش‌های کامپیوتری در عصر فن‌آوری اطلاعات هم‌چنان از اهمیت زیادی برخوردار است. و بالاخره در این کتاب کوشش بر

این نیز بوده است که حتی المقدور ثمرات ارتباط متقابل جبر و هندسه مورد تأکید قرار گیرد و دانش آموز با شمه‌هایی از تجلی وحدت ریاضیات در مقابل انشعابات اجتناب‌ناپذیر ناشی از رشد و گسترش این دانش آشنا گردد.

۲. نظام جدید آموزش متوسطه و به دنبال آن پیش‌دانشگاهی، نهضت نوسازی و نوگرایی در آموزش و پرورش کشورمان تلقی می‌شود که می‌توان ثمره‌های مثبت زیادی بر آن برشمرد. ولی هر تغییر و تحولی نیاز به بازنگری و تصحیح مسیر پیموده شده دارد. کتاب **هندسه تحلیلی و جبر خطی** نیز از این مسیر طبیعی مستثنی نیست. کمیته برنامه‌ریزی دوره پیش‌دانشگاهی، درس هندسه تحلیلی و جبر خطی را با توجه به نظر کارشناسان، سنتهای آموزش کشور، و تجربه سایر کشورها و روند جهانی به عنوان یکی از مواد درسی دوره پیش‌دانشگاهی تصویب کرد. سپس کمیته برنامه‌ریزی گروه ریاضی دفتر تألیف کتابهای درسی ابتدایی و متوسطه نظری با توجه به ضرورت پیش‌تاز بودن در آموزش ریاضی و با توجه به این که در برنامه نظام جدید ابتدا قرار بود فقط عده‌ای از دانش‌آموزان (حداکثر دو برابر ظرفیت دانشگاهها) به دوره پیش‌دانشگاهی راه یابند و بقیه جذب دوره‌های کاردانی و آموزشهای کاربردی شوند، برنامه این درس را به گونه‌ای تنظیم و تصویب کرد که تألیف نخستین کتاب براساس آن تدوین شد. ولی با تحول برنامه و راه یافتن عموم دانش‌آموزان به دوره پیش‌دانشگاهی عملاً اجرای برنامه تصویب شده دچار مشکلاتی شد که منجر به حذف بخش‌های زیادی از کتاب قبلی گردید. با توجه به این تحولات و با توجه به اظهارنظرهای همکاران دبیر ریاضی در سرتاسر کشور، برنامه جدید با حفظ اصول اولیه و با نگرشی کاربردی تدوین شد و ویرایش جدید کتاب به همه دانش‌آموزان ایرانی تقدیم می‌شود. دانش‌آموزانی که در هزاره میلادی جدید به چالشی جهانی فراخوانده شده‌اند که ...

حضور گری خواهی از او غایب مشو حافظ.

ویرایش جدید کتاب هندسه تحلیلی و جبر خطی برای بار اول در سال تحصیلی ۸۱-۱۳۸۰ منتشر شد. پس از آن دبیران محترم شرکت کننده در دوره آموزش ضمن خدمت در تابستان ۱۳۸۰ و هم چنین بعضی از دبیران محترم از سرتاسر کشور نظر اصلاحی خود را برای مؤلفان ارسال داشتند. مؤلفان با سپاس از همکاری آنان، بعضی از این نظرهارا در چاپ جدید سال ۱۳۸۱ مورد توجه قرار داده و در متن کتاب تغییرات لازم را اعمال کرده‌اند. دریافت هرگونه نظر سازنده از سوی دبیران محترم موجب مزید تشکر مؤلفان خواهد بود.

پیدایش هندسهٔ تحلیلی

در سال ۱۶۳۷ میلادی رنه دکارت ریاضیدان و فیلسوف فرانسوی با ادغام جبر و هندسه، انقلابی در ریاضیات پدید آورد. دکارت، محل قرار گرفتن یک نقطه را در صفحه (یا فضا) با دوتایی (یا سه تایی) مرتبی از اعداد حقیقی بیان کرد و توانست اشکال هندسی را با معادلات جبری بیان نماید. امروزه این بخش از ریاضیات که توسط دکارت ابداع شد و توسعه یافت به هندسهٔ تحلیلی موسوم است.

دکارت

بردارها

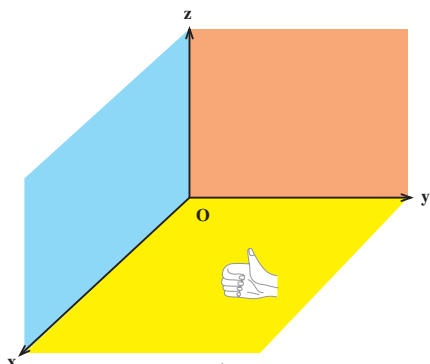
۱.۱ معرفی فضای \mathbb{R}^3

قبلاً با فضای \mathbb{R}^2 به عنوان مجموعه تمام زوج‌های مرتب (x, y) که x و y اعداد حقیقی‌اند آشنا شده‌ایم: $\mathbb{R}^2 = \{(x, y) | x, y \in \mathbb{R}\}$. همچنین دیده‌ایم که می‌توان برای نمایش هندسی آن از یک دستگاه مختصات قائم، مرکب از دو خط جهت‌دار متعامد، به نام محورهای مختصات استفاده کرد. اکنون آماده‌ایم که فضای \mathbb{R}^3 را معرفی کنیم.

منظور از فضای \mathbb{R}^3 ، مجموعه تمام سه‌تایی‌های مرتب (x, y, z) است که در آنها x ، y و z اعداد حقیقی‌اند:

$$\mathbb{R}^3 = \{(x, y, z) | x, y, z \in \mathbb{R}\}$$

برای نمایش هندسی \mathbb{R}^3 ، یک دستگاه مختصات قائم، مرکب از سه خط جهت‌دار دوبه‌دو متعامد، به نام محورهای مختصات را معرفی می‌کنیم که در نقطه‌ای مانند O متقاطع‌اند و مبدأ مشترکی است که از آن نقطه، فاصله در امتداد هر سه خط با یک واحد طول سنجیده می‌شود. خطوط Ox ، Oy و Oz به ترتیب محور x ها، محور y ها و محور z ها نامیده می‌شوند و خود نقطه O مبدأ مختصات نام دارد. این محورها سه صفحه مختصات دو به دو متعامد مشخص می‌کنند: صفحه xy که شامل محور x ها و y ها، صفحه yz که شامل محور y ها و z ها و صفحه xz که شامل محور x ها و z ها است. برای مثال در شکل ۱، صفحه yz کاغذ است و جهت مثبت (جهت مثبت روی محورها با علامت پیکان مشخص شده است) محور x ها به خارج صفحه کاغذ و در زاویه قائم با صفحه yz اشاره دارد. این دستگاه یک دستگاه راست‌گرد نامیده می‌شود، زیرا که با انگشتان

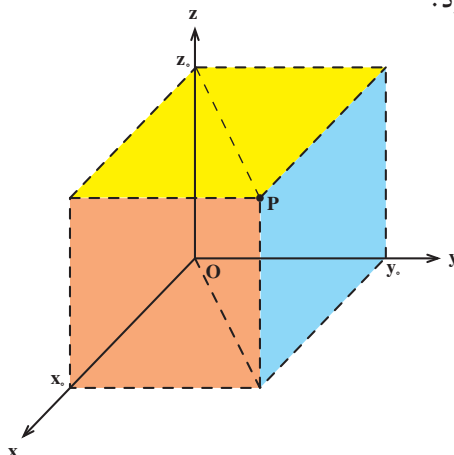

شکل ۱

دست راست جهت‌های مثبت روی محورها، مطابق شکل ۱ مشخص می‌شوند.

با معلوم بودن سه تایی مرتب (x_0, y_0, z_0) از \mathbb{R}^3 ، نقطه به طول x_0 را بر محور x ها، نقطه به طول y_0 را بر محور y ها و نقطه به طول z_0 را بر محور z ها رسم می‌کنیم. سپس صفحه‌گذرا از x_0 و موازی صفحه yz ، صفحه‌گذرا از y_0 و موازی صفحه xz

و صفحه‌گذرا از z_0 و موازی با صفحه xy را می‌کشیم. نقطه منحصربه‌فرد P که در آن، سه صفحه متقاطع‌اند (به شکل ۲ نگاه کنید) نقطه به مختصات x_0 ، y_0 و z_0 یا دقیقتر، نقطه به طول x_0 ، عرض y_0 و ارتفاع z_0 نامیده می‌شود.

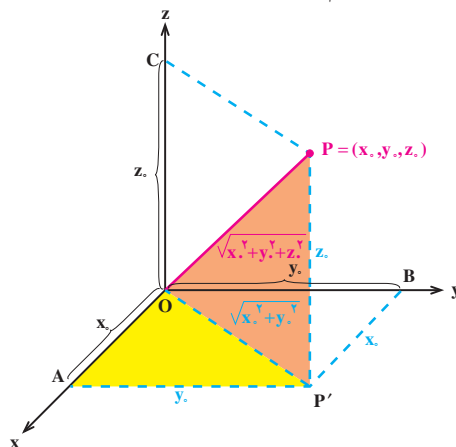
شکل ۲

برعکس اگر صفحات گذرا از نقطه P در فضا به ترتیب موازی صفحات yz ، xz و xy ، محور x ها، y ها و z ها را در نقاط به طول x_0 ، عرض y_0 و ارتفاع z_0 قطع کند، در این صورت P سه تایی مرتب (x_0, y_0, z_0) از \mathbb{R}^3 را مشخص می‌کند و این تناظر بین سه تایی‌های مرتب (x, y, z) از اعداد حقیقی و نقاط فضا دو سویی است. واضح است که در این تناظر O با $(0, 0, 0)$ متناظر می‌گردد.

توجه می‌کنیم که به خاطر نکاتی که در بالا به آن اشاره کردیم در صحبت از \mathbb{R}^3 ، زبان هندسی آزادانه بکار می‌رود. مثلاً معمولاً به جای «نقطه به طول x ، عرض y و ارتفاع z » می‌گوییم نقطه (x, y, z) . بالاخص $P = (x, y, z)$ یعنی نقطه (x, y, z) است. همچنین $O = (0, 0, 0)$ را نقطه صفر می‌نامیم.

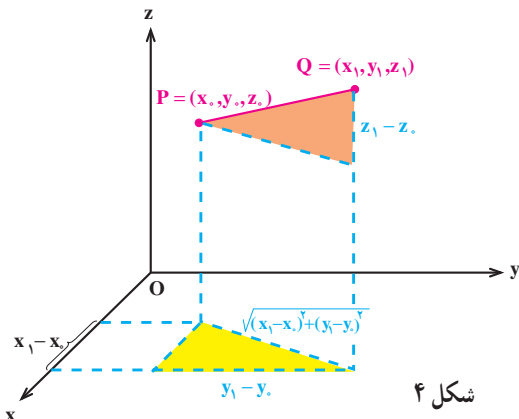
واضح است که دو نقطه $P = (x_0, y_0, z_0)$ و $Q = (x_1, y_1, z_1)$ بر هم منطبق اند اگر و فقط اگر مختصات آنها نظیر به نظیر مساوی باشند، یعنی $x_0 = x_1$ ، $y_0 = y_1$ و $z_0 = z_1$. در این حالت می نویسیم $P = Q$.

اکنون می خواهیم فاصله بین یک نقطه از \mathbb{R}^3 را از مبدأ مختصات پیدا کنیم. برای این منظور فرض می کنیم نقطه ای به مختصات (x_0, y_0, z_0) باشد و فاصله نقطه P از مبدأ مختصات، یعنی نقطه $O = (0, 0, 0)$ ، را با $|OP|$ نشان می دهیم (به شکل ۳ نگاه کنید).

شکل ۳

در مثلث قائم الزاویه OAP' ، طول وتر OP' برابر $\sqrt{x_0^2 + y_0^2}$ است و در مثلث قائم الزاویه OPP' نیز طول وتر OP برابر $\sqrt{x_0^2 + y_0^2 + z_0^2}$ خواهد بود. پس

$$|OP| = \sqrt{x_0^2 + y_0^2 + z_0^2}. \quad (1)$$

شکل ۴

حال، اگر نقطه ای به مختصات (x_0, y_0, z_0) و نیز نقطه ای به مختصات (x_1, y_1, z_1) باشد، آنگاه طول PQ ، یعنی $|PQ|$ ، را نیز می توانیم به کمک شکل ۴ به دست بیاوریم. با توجه

به شکل ۴ داریم :

$$|PQ| = \sqrt{(x_1 - x_0)^2 + (y_1 - y_0)^2 + (z_1 - z_0)^2} . \quad (2)$$

مثال ۱. اگر $P = (-1, 3, 6)$ و $Q = (4, 0, 5)$ ، مقادیر $|PQ|$ ، $|OP|$ و $|OQ|$ را در زیر محاسبه کرده ایم.

$$|PQ| = \sqrt{(4 - (-1))^2 + (0 - 3)^2 + (5 - 6)^2} = \sqrt{35} ,$$

$$|OP| = \sqrt{(-1)^2 + 3^2 + 6^2} = \sqrt{46} ,$$

$$|OQ| = \sqrt{4^2 + 0^2 + 5^2} = \sqrt{41} .$$

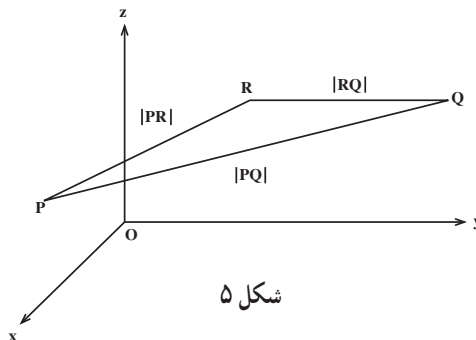
با توجه به حقایق هندسی، سه ویژگی زیر برای طول پاره خط بین دو نقطه P و Q از \mathbb{R}^3 برقرار است.

ویژگی ۱ طول. $|PQ| = 0$ اگر و فقط اگر $P = Q$ ،

ویژگی ۲ طول. $|PQ| = |QP|$ ،

ویژگی ۳ طول. به ازای هر نقطه دلخواه R از \mathbb{R}^3 ، $|PQ| \leq |PR| + |RQ|$ (نامساوی مثلث).

توجه می کنیم که برقراری ویژگی ۳ از آنجا است که در هر «مثلث»، طول هر ضلع کوچکتر از یا مساوی با مجموع طول های دو ضلع دیگر است (به شکل ۵ نگاه کنید).

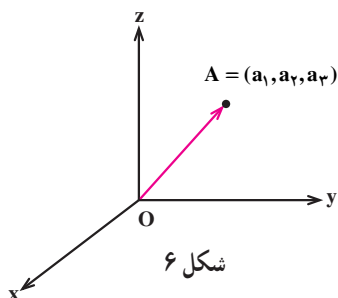

شکل ۵

بردارها در \mathbb{R}^3

فرض کنیم $A = (a_1, a_2, a_3)$ نقطه ای غیر صفر از \mathbb{R}^3 باشد. می توانیم به نقطه A یک پاره خط

۱- در اینجا منظور از «مثلث»، مثلث یا خط راست می باشد.

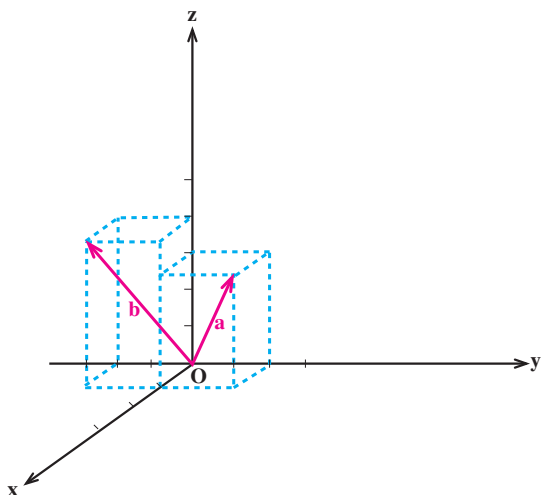
جهت‌دار نسبت دهیم. در واقع این پاره‌خط جهت‌دار را پاره‌خطی با نقطهٔ شروع $O = (0, 0, 0)$ و نقطهٔ پایان $A = (a_1, a_2, a_3)$ در نظر می‌گیریم (به شکل ۶ نگاه کنید).

شکل ۶

برعکس اگر یک پاره‌خط جهت‌دار داشته باشیم که نقطهٔ شروع آن $O = (0, 0, 0)$ باشد، آنگاه نقطهٔ پایان آن، نقطه‌ای غیر صفر مانند $A = (a_1, a_2, a_3)$ را نمایش خواهد داد. در نتیجه یک تناظر دوسویی بین پاره‌خط‌های جهت‌دار با نقطهٔ شروع $O = (0, 0, 0)$ و نقاط غیر صفر \mathbb{R}^3 موجود است.

تعریف. به هر پاره‌خط جهت‌دار با نقطهٔ شروع $O = (0, 0, 0)$ یک بردار در \mathbb{R}^3 یا به اختصار یک بردار می‌گوییم. اگر این بردار را با a نمایش دهیم و نقطهٔ پایان این بردار (a_1, a_2, a_3) باشد، می‌نویسیم «بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ ». در هر بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ ، a_1 ، a_2 و a_3 مؤلفه‌های بردار a نامیده می‌شوند.

مثال ۲. بردارهای $a = (1, 2, 3)$ و $b = (1, -2, 4)$ را در شکل ۷ نمایش داده‌ایم.

شکل ۷

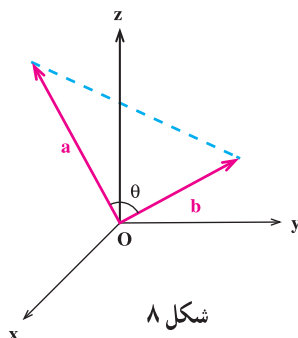
بنابر آنچه در بالا به آن اشاره کردیم یک تناظر دوسویی بین بردارهای \mathbb{R}^3 و نقاط غیر صفر \mathbb{R}^3 موجود است. قرارداد می‌کنیم که نقطهٔ صفر \mathbb{R}^3 یعنی $O = (0, 0, 0)$ را بردار صفر بنامیم. لذا یک تناظر دوسویی بین بردارهای \mathbb{R}^3 و نقاط \mathbb{R}^3 به وجود می‌آید. در این تناظر نقطهٔ $O = (0, 0, 0)$ با بردار صفر $o = (0, 0, 0)$ متناظر می‌شود.

بنابر تعریف، دو بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$ مساوی‌اند اگر و فقط اگر مؤلفه‌های آنها نظیر به نظیر مساوی باشند، یعنی $a_1 = b_1$ ، $a_2 = b_2$ و $a_3 = b_3$. در این حالت می‌نویسیم $a = b$.

همچنین بنابر (۱) طول یک بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ که با $|a|$ نشان داده می‌شود، برابر است با

$$|a| = \sqrt{a_1^2 + a_2^2 + a_3^2}.$$

زاویهٔ بین دو بردار غیر صفر a و b را زاویه‌ای مانند θ در نظر می‌گیریم که $0 \leq \theta \leq \pi$ (به شکل ۸ نگاه کنید).

شکل ۸

تعریف. فرض کنیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$ دو بردار باشند. حاصلجمع این

دو بردار را که با $a + b$ نشان می‌دهیم، به صورت زیر تعریف می‌کنیم

$$a + b = (a_1 + b_1, a_2 + b_2, a_3 + b_3).$$

اگر r یک عدد حقیقی باشد، حاصلضرب r در a نیز چنین است

$$ra = (ra_1, ra_2, ra_3).$$

$-a$ را با $-a$ نشان می‌دهیم و به آن قرینهٔ a می‌گوییم، یعنی $-a = (-a_1, -a_2, -a_3)$.

همچنین تفاضل b از a را که با $a - b$ نمایش می‌دهیم به صورت زیر تعریف می‌کنیم

$$a - b = a + (-b).$$

مثال ۳. برای بردارهای $a = (1, -3, 2)$ و $b = (-4, -1, 0)$ ، $a + b$ ، $a - b$ و $-\frac{1}{2}a$ را پیدا می‌کنیم.

$$a + b = (1 + (-4), -3 + (-1), 2 + 0) = (-3, -4, 2),$$

$$a - b = (1 - (-4), -3 - (-1), 2 - 0) = (5, -2, 2),$$

$$-\frac{1}{2}a = \left(-\frac{1}{2}, \frac{3}{2}, -1\right).$$

قضیه ۱. فرض کنیم a ، b و c سه بردار دلخواه، $o = (0, 0, 0)$ بردار صفر و r و s دو عدد حقیقی باشند. در این صورت داریم

$$(۱) \quad a + b = b + a \quad (\text{خاصیت جابه‌جایی جمع}),$$

$$(۲) \quad a + (b + c) = (a + b) + c \quad (\text{خاصیت شرکتپذیری جمع}),$$

$$(۳) \quad a + o = o + a = a$$

$$(۴) \quad a + (-a) = (-a) + a = o$$

$$(۵) \quad r(a + b) = ra + rb$$

$$(۶) \quad (r + s)a = ra + sa$$

$$(۷) \quad (rs)a = r(sa)$$

$$(۸) \quad 1a = a$$

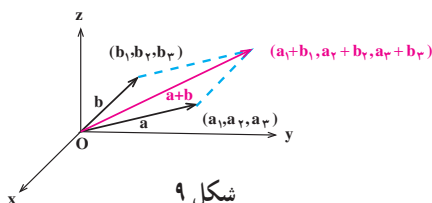
$$(۹) \quad 0a = o$$

$$(۱۰) \quad ro = o$$

اثبات. درستی تمام این ویژگی‌ها به راحتی از تعریف نتیجه می‌شود که آن را به عنوان تمرین رها می‌کنیم. ■

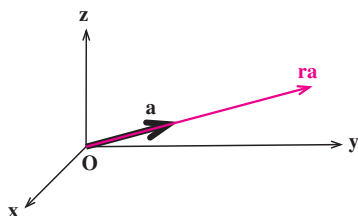
تعبیر هندسی

دیدیم که حاصلجمع دو بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$ برداری مانند $a + b$ است که $a + b = (a_1 + b_1, a_2 + b_2, a_3 + b_3)$. شکل ۹ در زیر تعبیر هندسی از $a + b$ را نشان می‌دهد.

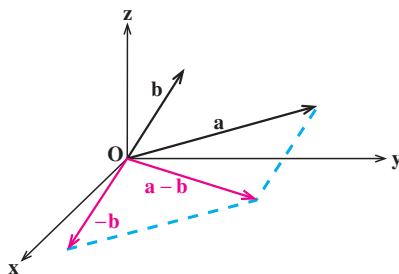
شکل ۹

و در مورد حاصلضرب یک عدد حقیقی r در بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ که بردار $ra = (ra_1, ra_2, ra_3)$ است نیز در حالت $r > 1$ تعبیر هندسی در شکل ۱۰ دیده می‌شود.

شکل ۱۰

دو بردار غیر صفر a و b را هم‌راستا می‌نامیم اگر یک عدد حقیقی غیر صفر r موجود باشد که $b = ra$. واضح است که $|b| = |r||a|$ ، که در آن $|r|$ قدرمطلق عدد حقیقی r را نمایش می‌دهد و $|a|$ و $|b|$ به ترتیب نمایانگر طول بردارهای a و b است. در مورد تفاضل b از a ، یعنی $a - b = a + (-b)$ ، و قرینه b ، یعنی $-b$ ، شکل ۱۱ تعبیر هندسی موردنظر را ارائه می‌دهد.

شکل ۱۱

بردارهای یکه

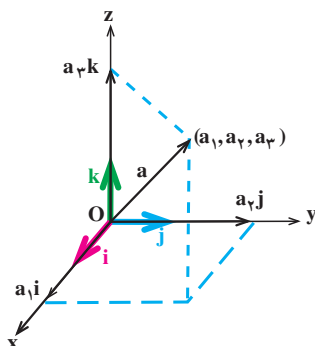
بردار یکه برداری است با طول واحد. در بین بردارهای یکه، سه بردار

$$i = (1, 0, 0), \quad j = (0, 1, 0), \quad k = (0, 0, 1)$$

در بیان بردارها از اهمیت و کاربرد ویژه‌ای برخوردار هستند. به سادگی و با استفاده از ویژگی‌های جمع دو بردار و ضرب آنها در یک عدد حقیقی، هر بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ را می‌توانیم به صورت ترکیب بردارهای i ، j و k بنویسیم

$$\begin{aligned}
 \mathbf{a} &= (a_1, a_2, a_3) \\
 &= (a_1, \circ, \circ) + (\circ, a_2, \circ) + (\circ, \circ, a_3) \\
 &= a_1(1, \circ, \circ) + a_2(\circ, 1, \circ) + a_3(\circ, \circ, 1) \\
 &= a_1\mathbf{i} + a_2\mathbf{j} + a_3\mathbf{k}.
 \end{aligned}$$

پس بردار $\mathbf{a} = (a_1, a_2, a_3)$ به صورت $\mathbf{a} = a_1\mathbf{i} + a_2\mathbf{j} + a_3\mathbf{k}$ قابل نمایش است (به شکل ۱۲ نگاه کنید).

شکل ۱۲

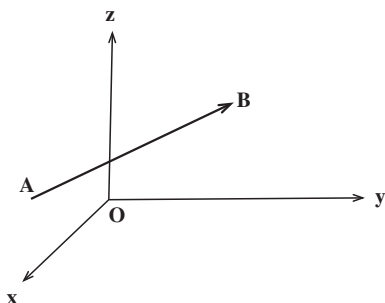
به ازای هر بردار غیر صفر \mathbf{a} ، بردار جهت \mathbf{a} برداری با طول واحد است که هم راستا و هم جهت با \mathbf{a} می باشد. اگر بردار جهت \mathbf{a} را با \mathbf{e}_a نمایش دهیم آنگاه

$$\mathbf{e}_a = \frac{1}{|\mathbf{a}|} \mathbf{a}.$$

در واقع \mathbf{e}_a جهت \mathbf{a} را مستقل از طول آن مشخص می کند و

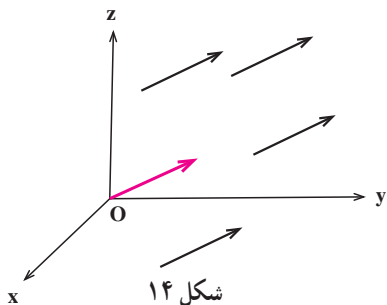
$$\mathbf{a} = |\mathbf{a}| \mathbf{e}_a.$$

یعنی هر بردار با یک کمیت عددی غیر منفی $|\mathbf{a}|$ که طول آن است، و یک جهت \mathbf{e}_a مشخص می شود.

شکل ۱۳

تذکر. هر پاره خط جهت دار در \mathbb{R}^3 نظیر AB در شکل ۱۳ را یک پیکان می نامیم. اگر A نقطه ابتدای پیکان و B نقطه انتهای آن باشد، پیکان را با نماد \vec{AB} نمایش می دهیم. هر پیکان را می توانیم با مختصات نقاط ابتدایی و انتهایی آن مشخص کنیم. پیکان های موازی و هم جهت که از لحاظ هندسی

هم طول هستند را با یکدیگر هم ارز می گیریم، زیرا برای این نوع پیکان ها طول و جهت اهمیت دارد. از این رو بین پیکان های هم ارز پیکانی که از مبدأ مختصات شروع می شود، یعنی همان بردار را در نظر می گیریم. لذا از این پس پیکان و بردار را یکی می گیریم و به جای پیکان ها، بردارهای متناظر آن را در نظر می گیریم (به شکل ۱۴ نگاه کنید). از نظر مختصاتی بردار متناظر با پیکانی که از

$P = (x_0, y_0, z_0)$ شروع می شود و به $Q = (x_1, y_1, z_1)$ ختم می شود، عبارت است از $(x_1 - x_0, y_1 - y_0, z_1 - z_0)$ و آن را بردار هم ارز با \vec{PQ} می نامیم.

۱. نقاطی با مختصات $(1, 1, 1)$ ، $(0, 0, -2)$ ، $(1, -2, 2)$ و $(-1, -2, -3)$ را در یک دستگاه مختصات قائم نمایش دهید.

۲. رؤوس یک مکعب عبارتند از $(0, 0, 0)$ ، $(2, 0, 0)$ ، $(0, 2, 0)$ ، $(0, 0, 2)$ ، $(2, 2, 0)$ ، $(0, 2, 2)$ ، $(2, 0, 2)$ و $(2, 2, 2)$. این مکعب را در یک دستگاه مختصات قائم نمایش دهید.

۳. قرینه مکعب تمرین ۲ را نسبت به هر یک از صفحات مختصات قائم با مشخص کردن مختصات رؤوس پیدا کنید.

۴. در هر یک از حالات زیر، فاصله P از Q را پیدا کنید.

الف) $Q = (0, 1, 1)$ ، $P = (\sqrt{2}, 0, 0)$

ب) $Q = (\frac{1}{p}, \frac{\sqrt{2}}{p}, 0)$ ، $P = (1, 0, -\frac{1}{p})$

۵. محیط مثلث ABC را با فرض $A = (-1, 0, 0)$ ، $B = (2, 0, \sqrt{7})$ و $C = (3, \sqrt{2}, \sqrt{7})$ پیدا کنید.

۶. مختصات نقطه M وسط پاره خط PQ را که $P = (x_0, y_0, z_0)$ و $Q = (x_1, y_1, z_1)$ پیدا کنید.

۷. طول میانه AM از مثلث ABC را که در تمرین ۵ ذکر شده است به دست آورید.

۸. قضیه ۱ را ثابت کنید.

۹. در هر یک از حالات زیر، بردار هم‌ارز با پیکان \vec{PQ} را به صورت $ai + bj + ck$ بنویسید.

(الف) $Q = (0, 0, 0)$ ، $P = (3, -4, 1)$

(ب) $Q = (1, -3, 2)$ ، $P = (3, -1, 3)$

(ج) $Q = (2, 1, 1)$ ، $P = (2, 1 + \sqrt{2}, 1 + \sqrt{3})$

۱۰. در هر یک از حالات زیر بردارهای $a + b$ ، $a - b$ و ra را پیدا کنید.

(الف) $r = 2$ ، $b = -i + 2j - 3k$ ، $a = 2i - 5j + 10k$

(ب) $r = -1$ ، $b = \frac{1}{4}i - \frac{1}{4}j - 3k$ ، $a = i + j - 3k$

(ج) $r = \frac{1}{3}$ ، $b = j + k$ ، $a = 2i$

۱۱. در هر یک از حالات زیر طول بردار a را پیدا کنید.

(الف) $a = i - j + k$ (ب) $a = -3i + 4j - 12k$

(ج) $a = \sqrt{2}i - j + k$ (د) $a = 4i - 8j + 8k$

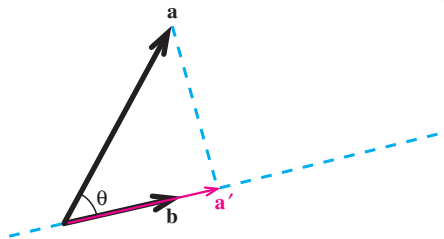
۱۲. به ازای هر یک از بردارهای a که در تمرین ۱۱ ذکر شده‌اند، بردار e_a را پیدا کنید.

۲.۱ ضرب داخلی

دو بردار غیرصفر a و b را که زاویه بین آنها θ است در نظر می‌گیریم و فرض می‌کنیم

$0 < \theta < \frac{\pi}{2}$ (به شکل ۱ نگاه کنید). می‌خواهیم تصویر قائم a را روی امتداد b پیدا کنیم. این تصویر

قائم را بردار a' می‌نامیم.

شکل ۱

واضح است که a' در امتداد b و هم جهت با آن است، پس $a' = rb$ و $r > 0$ در نتیجه

$|a'| = |rb| = r|b|$ و لذا $r = \frac{|a'|}{|b|}$. اما از آنجایی که $\cos \theta = \frac{|a'|}{|a|}$ پس $|a'| = |a| \cos \theta$ و در نتیجه

$$r = \frac{|a| \cos \theta}{|b|} \text{ و بدین ترتیب به دست می آوریم}$$

$$a' = \frac{|a| \cos \theta}{|b|} b,$$

یا

$$a' = \frac{|a||b| \cos \theta}{|b|^2} b. \quad (۱)$$

به عنوان تمرین بررسی کنید که در حالت $\frac{\pi}{4} < \theta < \pi$ و حالات خاص $\theta = 0$ ، $\theta = \frac{\pi}{4}$ و

$\theta = \pi$ نیز تصویر قائم a روی امتداد b ، یعنی a' ، از فرمول (۱) به دست می آید. عدد $|a||b| \cos \theta$ که در فرمول (۱) ظاهر شده است، عددی است وابسته به دو بردار غیر صفر a و b و زاویه بین آنها θ . در ریاضیات این عدد وابسته به دو بردار غیر صفر بسیار ظاهر می شود و لذا شایسته داشتن نامی است. این عدد وابسته به دو بردار غیر صفر را ضرب داخلی این دو بردار می نامند.

تعریف. فرض کنیم a و b دو بردار غیر صفر باشند و θ زاویه بین آنها. در این صورت ضرب

داخلی a در b را که با نماد $a.b$ نمایش می دهیم به صورت زیر تعریف می کنیم

$$a.b = |a||b| \cos \theta.$$

اگر یکی از دو بردار a یا b و یا هر دو برابر صفر باشند، آنگاه زاویه بین آنها قابل تعریف نیست.

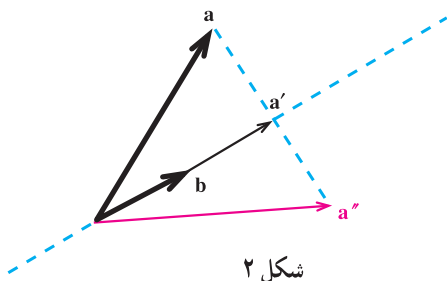
در این حالت قرارداد می کنیم که $a.b = 0$.

تذکر. ضرب داخلی به دلیل وجود نقطه در $a.b$ اغلب ضرب نقطه ای نیز نامیده می شود.

همچنین، به خاطر این که حاصل $a.b$ یک عدد می باشد، به ضرب داخلی، ضرب اسکالر نیز می گویند.

اکنون با توجه به تعریف بالا می توانیم فرمول (۱) را به صورت زیر بازنویسی کنیم.

$$a' = b \frac{a.b}{|b|^2}. \quad (۱')$$

شکل ۲

در زیر فرمولی نیز برای محاسبه قرینه یک بردار غیرصفر نسبت به امتداد بردار غیرصفر دیگر پیدا می‌کنیم. برای این منظور گیریم a و b دو بردار غیرصفر باشند و a'' را قرینه a نسبت به امتداد b فرض می‌کنیم (به شکل ۲ نگاه کنید). توجه می‌کنیم که

$$\begin{aligned} a'' &= a + 2(a' - a) \\ &= 2a' - a. \end{aligned}$$

لذا بنابر فرمول (۱') به دست می‌آوریم

$$a'' = b \text{ قرینه بردار غیرصفر } a \text{ نسبت به امتداد بردار غیرصفر } b = \frac{2a \cdot b}{|b|^2} b - a. \quad (2)$$

ویژگی‌های ضرب داخلی

در زیر بعضی از ویژگی‌های مهم ضرب داخلی را بیان خواهیم کرد.

ویژگی ۱ ضرب داخلی. برای هر دو بردار a و b ، $a \cdot b = b \cdot a$.

برای بررسی درستی ویژگی ۱ ملاحظه می‌کنیم که اگر یکی از بردارهای a یا b و یا هر دو بردار صفر باشد، آنگاه $a \cdot b$ و $b \cdot a$ هر دو بنابر قرارداد برابر صفر می‌باشند و لذا تساوی برقرار است. پس فرض می‌کنیم a و b دو بردار غیرصفر باشند که زاویه بین آنها θ است. در این حالت نیز داریم

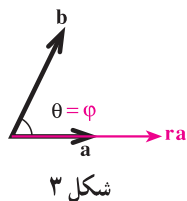
$$a \cdot b = |a||b|\cos\theta = |b||a|\cos\theta = b \cdot a.$$

ویژگی ۲ ضرب داخلی. برای هر دو بردار a و b و هر عدد حقیقی r ،

$$ra \cdot b = r(a \cdot b) = a \cdot rb$$

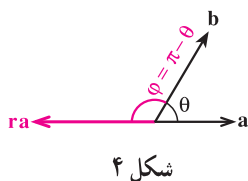
در ویژگی ۲، فقط درستی تساوی اول را بررسی می‌کنیم. درستی تساوی دوم به عنوان تمرین رها می‌شود. اگر یکی از بردارهای a یا b و یا هر دو بردار صفر باشد و یا $r = 0$ ، دو طرف تساوی اول برابر صفر است و لذا تساوی اول برقرار است. پس فرض می‌کنیم a و b هر دو بردارهای غیرصفر

هستند و $r \neq 0$. زاویه بین a و b را θ و زاویه بین ra و b را φ می گیریم. اکنون با توجه به این که

$$\varphi = \begin{cases} \theta & : r > 0 \\ \pi - \theta & : r < 0 \end{cases} \quad (\text{به شکل ۳ و ۴ نگاه کنید})$$

داریم

$$\cos \varphi = \begin{cases} \cos \theta & : r > 0 \\ -\cos \theta & : r < 0 \end{cases} = \frac{r}{|r|} \cos \theta.$$

لذا به دست می آوریم

$$ra \cdot b = |ra||b|\cos \varphi = |r||a||b|\frac{r}{|r|}\cos \theta = r(|a||b|\cos \theta) = r(a \cdot b).$$

ویژگی ۳ ضرب داخلی. برای هر بردار a ، $a \cdot a = |a|^2$.

اگر a بردار صفر باشد، طرفین تساوی برابر صفر است و لذا تساوی برقرار است. اگر a برداری غیر صفر باشد، با توجه به این که زاویه بین a و خودش برابر صفر است به دست می آوریم

$$a \cdot a = |a||a|\cos 0 = |a|^2.$$

با توجه به ویژگی ۳ واضح است که $a \cdot a \geq 0$. همچنین $a \cdot a = 0$ اگر و فقط اگر $|a|^2 = 0$ اگر و فقط اگر $|a| = 0$ اگر و فقط اگر $a = 0$.

ویژگی ۴ ضرب داخلی. برای هر دو بردار غیر صفر a و b ، a بر b عمود است اگر و فقط اگر

$$a \cdot b = 0.$$

برای بررسی درستی ویژگی ۴، گیریم θ زاویه بین دو بردار غیر صفر a و b باشد. در این صورت

$$a \cdot b = 0 \Leftrightarrow |a||b|\cos \theta = 0$$

$$\Leftrightarrow \cos \theta = 0 \quad \text{با توجه به غیر صفر بودن بردارهای } a \text{ و } b$$

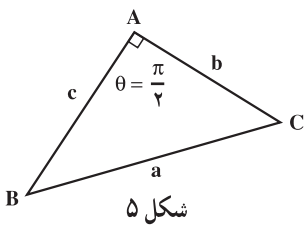
$$\Leftrightarrow \theta = \frac{\pi}{2}$$

a و b بر هم عمود باشند \Leftrightarrow

مثال ۱. توجه می‌کنیم که بردارهای i, j و k دو به دو بر هم عمودند، لذا بنابر ویژگی ۴ ضرب داخلی $i \cdot j = j \cdot i = j \cdot k = k \cdot j = k \cdot i = i \cdot k = 0$. همچنین با توجه به این که $|i| = |j| = |k| = 1$ ، بنابر ویژگی ۳ ضرب داخلی به دست می‌آوریم $i \cdot i = j \cdot j = k \cdot k = 1$.

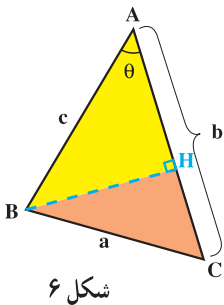
اکنون فرمولی برای محاسبه $a \cdot b$ بر حسب مختصات a و b بیان می‌کنیم. برای این منظور به قضیه‌ای از هندسه نیازمندیم که ابتدا در زیر به آن اشاره می‌کنیم. به کمک این قضیه که به قضیه کسینوسها معروف است قضیه ۲ را ثابت خواهیم کرد که همان ارائه فرمولی برای محاسبه $a \cdot b$ بر حسب مختصات a و b است.

قضیه ۱ (قضیه کسینوسها). مثلث ABC را در نظر می‌گیریم. گیریم a, b و c طول اضلاع این مثلث باشد که به ترتیب روبه‌روی زوایای A, B و C هستند. اگر θ زاویه بین AB و AC باشد، آنگاه $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos \theta$.

اثبات ۱. ابتدا فرض می‌کنیم $\theta = \frac{\pi}{4}$ (به شکل ۵ نگاه کنید). در این صورت $\cos \theta = \cos \frac{\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}$ و لذا حکم قضیه به صورت $a^2 = b^2 + c^2$ تبدیل می‌شود که همان قضیه فیثاغورس است و برقرار می‌باشد.

حال فرض می‌کنیم $0 < \theta < \frac{\pi}{4}$ (به شکل ۶ نگاه کنید).

BH ، ارتفاع وارد بر ضلع AC را رسم می‌کنیم. بنابر قضیه فیثاغورس در مثلث قائم‌الزاویه BHC داریم

$$a^2 = BH^2 + HC^2. \quad (1)$$

همچنین در مثلث قائم‌الزاویه ABH داریم

$$c^2 = BH^2 + AH^2. \quad (2)$$

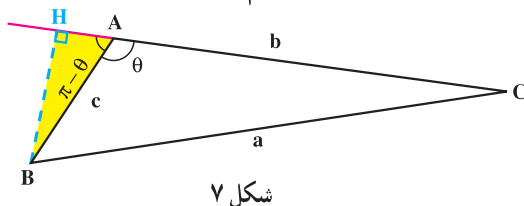
۱- در اثبات این قضیه، برای راحتی طول پاره خط X را به جای $|X|$ با X نمایش داده‌ایم.

اکنون بنابر رابطه (۱) می‌توانیم بنویسیم

$$\begin{aligned} a^2 &= BH^2 + HC^2 \\ &= BH^2 + (b - AH)^2 \\ &= BH^2 + AH^2 + b^2 - 2bAH \\ &= c^2 + b^2 - 2bAH. \end{aligned} \quad \text{بنابر رابطه (۲)}$$

اما در مثلث قائم‌الزاویه ABH، $\cos \theta = \frac{AH}{c}$ و لذا $AH = c \cos \theta$. در نتیجه
 $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos \theta$ که درستی حکم را در این حالت به‌دست می‌دهد.

اکنون آنچه باقی می‌ماند حالت $\frac{\pi}{2} < \theta < \pi$ می‌باشد (به شکل ۷ نگاه کنید).

شکل ۷

BH، ارتفاع وارد بر ضلع AC را رسم می‌کنیم. بنابر قضیه فیثاغورس در مثلث قائم‌الزاویه BHC داریم

$$a^2 = BH^2 + HC^2. \quad (۳)$$

همچنین در مثلث قائم‌الزاویه ABH داریم

$$c^2 = BH^2 + AH^2. \quad (۴)$$

اکنون بنابر رابطه (۳) می‌توانیم بنویسیم

$$\begin{aligned} a^2 &= BH^2 + HC^2 \\ &= BH^2 + (b + AH)^2 \\ &= BH^2 + AH^2 + b^2 + 2bAH \\ &= c^2 + b^2 + 2bAH. \end{aligned} \quad \text{بنابر رابطه (۴)}$$

اما در مثلث قائم‌الزاویه ABH، $\cos(\pi - \theta) = \frac{AH}{c}$ و چون $\cos(\pi - \theta) = -\cos \theta$ ، لذا
 $AH = -c \cos \theta$. در نتیجه $a^2 = b^2 + c^2 - 2bc \cos \theta$ که درستی حکم را در این حالت نیز

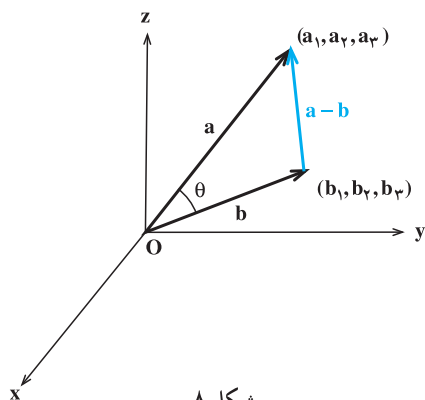
به‌دست می‌دهد. ■

قضیه ۲. فرض کنیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$ دو بردار باشند. در این صورت

$$a \cdot b = a_1 b_1 + a_2 b_2 + a_3 b_3$$

اثبات. اگر یکی از a یا b و یا هر دو بردار صفر باشد آنگاه دو طرف تساوی صفر است و لذا تساوی برقرار می‌باشد. پس فرض می‌کنیم a و b هر دو بردارهای غیرصفر باشند و θ زاویه بین آنها.

اگر $\theta \neq 0$ و π ، آنگاه بردارهای a ، b و $a - b$ مثلثی تشکیل می‌دهند (به شکل ۸ نگاه کنید).

شکل ۸

در مثلث شکل ۸، با استفاده از قضیه کسینوسها داریم

$$|a - b|^2 = |a|^2 + |b|^2 - 2|a||b|\cos\theta.$$

در حالات $\theta = 0$ یا $\theta = \pi$ ، از بردارهای a ، b و $a - b$ مثلثی به وجود نمی‌آید، ولیکن در این دو حالت نیز تساوی بالا مجدداً برقرار است (چرا؟). لذا در هر صورت

$$|a - b|^2 = |a|^2 + |b|^2 - 2a \cdot b,$$

پس

$$a \cdot b = \frac{1}{2}(|a|^2 + |b|^2 - |a - b|^2).$$

اکنون با توجه به این که $a - b = (a_1 - b_1, a_2 - b_2, a_3 - b_3)$ به دست می‌آوریم

$$a \cdot b = \frac{1}{2}(a_1^2 + a_2^2 + a_3^2 + b_1^2 + b_2^2 + b_3^2 - (a_1 - b_1)^2 - (a_2 - b_2)^2 - (a_3 - b_3)^2)$$

$$= \frac{1}{2}(2a_1 b_1 + 2a_2 b_2 + 2a_3 b_3)$$

$$= a_1 b_1 + a_2 b_2 + a_3 b_3. \blacksquare$$

مثال ۲. می‌خواهیم تصویر قائم بردار $a = (1, 2, -2)$ را روی امتداد بردار $b = (1, 2, 2)$ پیدا کنیم. توجه می‌کنیم که $a \cdot b = (1)(1) + (2)(2) + (-2)(2) = 1$. چون $|b|^2 = 1^2 + 2^2 + 2^2 = 9$ لذا فرمول (۱') نتیجه می‌دهد که

$$a' = \frac{a \cdot b}{|b|^2} b = \frac{1}{9} b = \frac{1}{9} (1, 2, 2) = \left(\frac{1}{9}, \frac{2}{9}, \frac{2}{9}\right).$$

تصویر قائم بردار غیرصفر a روی امتداد بردار غیرصفر b

مثال ۳. برای بردارهای معرفی شده در مثال قبل، قرینه بردار a نسبت به امتداد بردار b به کمک فرمول (۲) به صورت زیر به دست می‌آید

$$a'' = \frac{2a \cdot b}{|b|^2} b - a = \frac{2}{9} (1, 2, 2) - (1, 2, -2) = \left(-\frac{7}{9}, -\frac{14}{9}, \frac{22}{9}\right).$$

قرینه بردار غیرصفر a نسبت به امتداد بردار غیرصفر b

مثال ۴. نشان می‌دهیم بردارهای $a = (-4, 5, 7)$ و $b = (1, -2, 2)$ بر هم عمودند. بنابر قضیه ۲ داریم

$$a \cdot b = (-4)(1) + (5)(-2) + (7)(2) = 0,$$

و لذا بنابر ویژگی ۴ ضرب داخلی، a بر b عمود است.

مثال ۵. می‌خواهیم زاویه بین دو بردار $a = (2, -1, 2)$ و $b = (1, -1, 0)$ را پیدا کنیم. بنابر قضیه ۲ داریم

$$a \cdot b = (2)(1) + (-1)(-1) + (2)(0) = 3.$$

حال گیریم θ زاویه بین a و b باشد، پس $a \cdot b = |a||b| \cos \theta$ و یا

$$3 = \sqrt{(2)^2 + (-1)^2 + (2)^2} \sqrt{(1)^2 + (-1)^2 + (0)^2} \cos \theta.$$

$$\text{در نتیجه } 3 = 3\sqrt{2} \cos \theta, \cos \theta = \frac{\sqrt{2}}{2} \text{ و لذا } \theta = \frac{\pi}{4}.$$

ویژگی ۵ ضرب داخلی. برای هر سه بردار a, b و c ، $a \cdot (b + c) = a \cdot b + a \cdot c$ و $(a + b) \cdot c = a \cdot c + b \cdot c$.

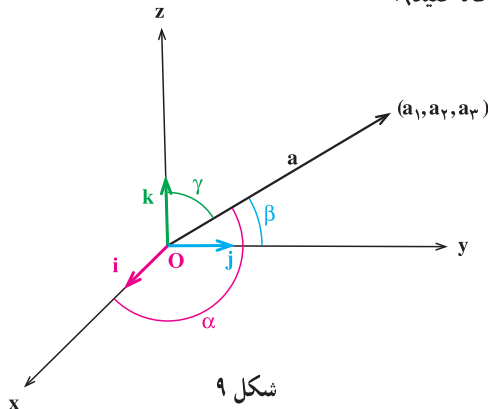
برای بررسی درستی ویژگی ۵ کافی است قرار دهیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ ، $b = (b_1, b_2, b_3)$ و

$c = (c_1, c_2, c_3)$. در این صورت $b + c = (b_1 + c_1, b_2 + c_2, b_3 + c_3)$ و لذا بنابر قضیه ۲ به دست می آوریم

$$\begin{aligned} a \cdot (b + c) &= a_1(b_1 + c_1) + a_2(b_2 + c_2) + a_3(b_3 + c_3) \\ &= (a_1b_1 + a_2b_2 + a_3b_3) + (a_1c_1 + a_2c_2 + a_3c_3) \\ &= a \cdot b + a \cdot c . \end{aligned}$$

درستی تساوی دوم به عنوان تمرین رها می شود.

به کمک قضیه ۲ می توانیم زوایایی که یک بردار غیر صفر با محورهای مختصات می سازد پیدا کنیم. گیریم بردار $a = (a_1, a_2, a_3)$ با محور x ها، محور y ها و محور z ها به ترتیب زوایای α ، β و γ بسازد (به شکل ۹ نگاه کنید).

شکل ۹

چون $i = (1, 0, 0)$ ، $j = (0, 1, 0)$ و $k = (0, 0, 1)$ ، لذا قضیه ۲ نتیجه می دهد که $a \cdot i = a_1$ ، $a \cdot j = a_2$ و $a \cdot k = a_3$. در نتیجه

$$\begin{aligned} a_1 &= a \cdot i = |a||i|\cos\alpha = |a|\cos\alpha, \\ a_2 &= a \cdot j = |a||j|\cos\beta = |a|\cos\beta, \\ a_3 &= a \cdot k = |a||k|\cos\gamma = |a|\cos\gamma. \end{aligned}$$

پس α ، β و γ از فرمول های زیر قابل محاسبه اند

$$\cos\alpha = \frac{a_1}{|a|}, \cos\beta = \frac{a_2}{|a|}, \cos\gamma = \frac{a_3}{|a|}. \quad (3)$$

α ، β و γ را زوایای هادی بردار a می‌نامند. توجه می‌کنیم که

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = \frac{a_1^2}{|a|^2} + \frac{a_2^2}{|a|^2} + \frac{a_3^2}{|a|^2} = \frac{a_1^2 + a_2^2 + a_3^2}{|a|^2} = \frac{|a|^2}{|a|^2} = 1,$$

و لذا برای کسینوس زوایای هادی بردار a ، تساوی زیر برقرار است.

$$\cos^2 \alpha + \cos^2 \beta + \cos^2 \gamma = 1. \quad (4)$$

مثال ۶. می‌خواهیم کسینوس زوایای هادی بردار $a = (12, -15, -16)$ را پیدا کنیم. توجه

می‌کنیم که $25 = \sqrt{(12)^2 + (-15)^2 + (-16)^2} = |a|$ و لذا بنابر تساوی‌های ظاهر شده در (۳)

$$\cos \alpha = \frac{12}{25}, \cos \beta = \frac{-15}{25} \text{ و } \cos \gamma = \frac{-16}{25}.$$

مثال ۷. در این مثال به کمک تساوی (۴) نشان می‌دهیم که برداری وجود ندارد که با

محورهای مختصات زوایای $\alpha = \frac{\pi}{4}$ ، $\beta = \frac{3\pi}{4}$ و $\gamma = \frac{\pi}{3}$ بسازد. زیرا اگر چنین برداری موجود باشد زوایای هادی آن α ، β و γ خواهد بود و لذا کسینوس زوایای هادی آن، یعنی

$$\cos \alpha = \cos \frac{\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}, \cos \beta = \cos \frac{3\pi}{4} = \frac{-\sqrt{2}}{2} \text{ و } \cos \gamma = \cos \frac{\pi}{3} = \frac{1}{2},$$

(۴) صدق کند: $1 = \left(\frac{1}{2}\right)^2 + \left(\frac{-\sqrt{2}}{2}\right)^2 + \left(\frac{\sqrt{2}}{2}\right)^2$. پس $1 = \frac{5}{4}$ و این تناقض است.

۱. برای هر یک از بردارهای a و b که در زیر آمده است، زاویه بین a و b را پیدا کنید.

(الف) $a = (1, 1, 0)$ ، $b = (0, -1, -1)$

(ب) $a = (-4, 2, -5)$ ، $b = (\frac{1}{2}, 6, 2)$

(ج) $a = (1, 0, 0)$ ، $b = (\sqrt{3}, 1, 0)$

(د) $a = (0, 0, 1)$ ، $b = (0, \sqrt{3}, 1)$

۲. نشان دهید بردارهای a ، b و c که در زیر تعریف شده‌اند دوه‌دو برهم عمودند.

$$a = (2, 1, -1), \quad b = (3, 7, 13), \quad c = (2, -29, 11).$$

۳. برای هر یک از بردارهای a و b که در زیر آمده است، تصویر قائم a را روی امتداد b و قرینه a را نسبت به امتداد b پیدا کنید.

الف) $a = (2, -1, 2), \quad b = (1, 0, 0)$

ب) $a = (1, 0, 0), \quad b = (-2, 3, -4)$

ج) $a = (1, 1, 0), \quad b = (-1, 2, 4)$

د) $a = (2, 3, 1), \quad b = (3, 2, 1)$

۴. فرض کنید a ، b و c بردارهایی باشند به ترتیب به طول‌های ۱، ۲ و ۳ با این خاصیت که $a + b + c = 0$. مقدار $a \cdot b + b \cdot c + c \cdot a$ را محاسبه کنید.

۵. فرض کنید a ، b و c سه بردار غیرصفر باشند. اگر $a \cdot b = a \cdot c$ ، با مثالی نشان دهید که لزومی ندارد $b = c$.

۶. تصویر قائم بردار $a = (4, -3, 2)$ را بر امتداد برداری که با قسمت مثبت محورهای مختصات زوایای حاده مساوی می‌سازد به دست آورید.

۷. فرض کنید $a = (3, -6, -1)$ ، $b = (1, 4, -5)$ و $c = (3, -4, 12)$. تصویر قائم $a + b$ را بر امتداد c به دست آورید.

۸. فرض کنید $a = (1, -3, 4)$ ، $b = (3, -4, 2)$ و $c = (-1, 1, 4)$. تصویر قائم a را بر امتداد $b + c$ به دست آورید.

۹. الف) فرض کنید a و b دو بردار دلخواه باشند. نامساوی $|a \cdot b| \leq |a||b|$ را ثابت کنید (این نامساوی به نامساوی کشی – شوارتس معروف است)،

ب) به کمک الف ثابت کنید برای اعداد حقیقی $a_1, a_2, a_3, b_1, b_2, b_3$ داریم

$$|a_1 b_1 + a_2 b_2 + a_3 b_3| \leq (a_1^2 + a_2^2 + a_3^2)^{\frac{1}{2}} (b_1^2 + b_2^2 + b_3^2)^{\frac{1}{2}}$$

ج) به کمک ب ثابت کنید برای اعداد حقیقی a_1, a_2, a_3 داریم

$$\left(\frac{a_1 + a_2 + a_3}{3} \right)^2 \leq \frac{a_1^2 + a_2^2 + a_3^2}{3}$$

۱۰. فرض کنید a و b دو بردار غیرصفر باشند. ثابت کنید a بر b عمود است اگر و فقط اگر

$$|a + b|^2 = |a|^2 + |b|^2 \quad (\text{با اثبات این تمرین، اثباتی جدید از کدام قضیه معروف هندسه ارائه کرده‌اید؟}).$$

۱۱. فرض کنید a و b دو بردار دلخواه باشند. نامساوی مثلث را ثابت کنید: $|a + b| \leq |a| + |b|$ (با اثبات این تمرین، اثباتی جدید از کدام قضیه معروف هندسه ارائه کرده‌اید؟).
۱۲. فرض کنید a و b دو بردار دلخواه باشند. ثابت کنید $|a + b|^2 + |a - b|^2 = 2|a|^2 + 2|b|^2$ (تعبیر هندسی رابطه بالا چیست؟).
۱۳. فرض کنید a و b دو بردار باشند و $a + b$ و $a - b$ غیرصفر باشند. شرطی لازم و کافی برای عمود بودن $a + b$ بر $a - b$ را پیدا کنید (کدام مطلب هندسی را از حل این تمرین به دست آورده‌اید؟).

۳.۱ ضرب خارجی

در این بخش، برخلاف بخش قبل که به دو بردار یک عدد وابسته کردیم، می‌خواهیم به دو بردار یک بردار وابسته کنیم. این بردار را ضرب خارجی دو بردار مذکور می‌نامند.

تعریف. فرض کنیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$ دو بردار باشند. ضرب خارجی $a \times b$ در b را که با نماد $a \times b$ نمایش می‌دهیم به صورت زیر تعریف می‌کنیم

$$a \times b = (a_2 b_3 - a_3 b_2, a_3 b_1 - a_1 b_3, a_1 b_2 - a_2 b_1).$$

مثال ۱. فرض کنیم $a = (2, -1, 3)$ و $b = (-1, -2, 4)$. در این صورت

$$\begin{aligned} a \times b &= (2, -1, 3) \times (-1, -2, 4) \\ &= ((-1)(4) - (3)(-2), (3)(-1) - (2)(4), (2)(-2) - (-1)(-1)) \\ &= (2, -11, -5), \\ b \times a &= (-1, -2, 4) \times (2, -1, 3) \\ &= ((-2)(3) - (4)(-1), (4)(2) - (-1)(3), (-1)(-1) - (-2)(2)) \\ &= (-2, 11, 5). \end{aligned}$$

توجه می‌کنیم که برای دو بردار a و b که در این مثال معرفی شده‌اند داریم $a \times b = -(b \times a)$. این موضوع تصادفی نمی‌باشد و می‌توان این مطلب را برای هر دو بردار a و b در حالت کلی ثابت کرد (به ویژگی ضرب خارجی نگاه کنید).

مثال ۲. بردارهای i, j و k را در نظر می‌گیریم. بنابر تعریف بالا

$$i \times j = (1, 0, 0) \times (0, 1, 0) = ((0)(0) - (0)(1)) \mathbf{i} + ((0)(0) - (1)(0)) \mathbf{j} + ((1)(1) - (0)(0)) \mathbf{k} = (0, 0, 1) = k.$$

به همین ترتیب به‌عنوان تمرین می‌توانید بررسی کنید $k \times i = j$ و $j \times k = i$.

ویژگی‌های ضرب خارجی

در زیر بعضی از ویژگی‌های مهم ضرب خارجی را بیان خواهیم کرد.

ویژگی ۱ ضرب خارجی. برای هر دو بردار a و b ، $a \times b = -(b \times a)$.

برای بررسی درستی ویژگی ۱ قرار می‌دهیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$. توجه می‌کنیم که

$$\begin{aligned} a \times b &= (a_1, a_2, a_3) \times (b_1, b_2, b_3) \\ &= (a_2 b_3 - a_3 b_2, a_3 b_1 - a_1 b_3, a_1 b_2 - a_2 b_1), \end{aligned}$$

و

$$\begin{aligned} b \times a &= (b_1, b_2, b_3) \times (a_1, a_2, a_3) \\ &= (b_2 a_3 - b_3 a_2, b_3 a_1 - b_1 a_3, b_1 a_2 - b_2 a_1). \end{aligned}$$

لذا به راحتی ملاحظه می‌شود که $a \times b = -(b \times a)$.

ویژگی ۲ ضرب خارجی. برای هر بردار a ، $a \times a = 0$.

برای بررسی درستی ویژگی ۲ توجه می‌کنیم که بنابر ویژگی ۱، $a \times a = -(a \times a)$ و لذا $a \times a = 0$ یا $2(a \times a) = 0$.

ویژگی ۳ ضرب خارجی. برای هر دو بردار a و b و هر عدد حقیقی r ،

$$r a \times b = r(a \times b) = a \times r b$$

در ویژگی ۳، فقط درستی تساوی اول را بررسی می‌کنیم. درستی تساوی دوم به‌عنوان تمرین رها می‌شود. برای این منظور قرار می‌دهیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$. در نتیجه

$$\begin{aligned}
 ra \times b &= (ra_1, ra_2, ra_3) \times (b_1, b_2, b_3) \\
 &= (ra_2b_3 - ra_3b_2, ra_3b_1 - ra_1b_3, ra_1b_2 - ra_2b_1) \\
 &= r(a_2b_3 - a_3b_2, a_3b_1 - a_1b_3, a_1b_2 - a_2b_1) \\
 &= r(a \times b).
 \end{aligned}$$

ویژگی ۴ ضرب خارجی. برای هر سه بردار a, b و c ، $a \times (b + c) = a \times b + a \times c$ و $(a + b) \times c = (a \times c) + (b \times c)$.

در ویژگی ۴ فقط درستی تساوی اول را ثابت می‌کنیم. بررسی درستی تساوی دوم به صورت تمرین رها می‌شود. برای این منظور قرار می‌دهیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ ، $b = (b_1, b_2, b_3)$ و $c = (c_1, c_2, c_3)$ لذا

$$\begin{aligned}
 a \times (b + c) &= (a_1, a_2, a_3) \times (b_1 + c_1, b_2 + c_2, b_3 + c_3) \\
 &= (a_2(b_3 + c_3) - a_3(b_2 + c_2), a_3(b_1 + c_1) - a_1(b_3 + c_3), \\
 &\quad a_1(b_2 + c_2) - a_2(b_1 + c_1)) \\
 &= ((a_2b_3 - a_3b_2) + (a_2c_3 - a_3c_2), (a_3b_1 - a_1b_3) + \\
 &\quad (a_3c_1 - a_1c_3), (a_1b_2 - a_2b_1) + (a_1c_2 - a_2c_1)) \\
 &= (a_2b_3 - a_3b_2, a_3b_1 - a_1b_3, a_1b_2 - a_2b_1) + \\
 &\quad (a_2c_3 - a_3c_2, a_3c_1 - a_1c_3, a_1c_2 - a_2c_1) \\
 &= a \times b + a \times c.
 \end{aligned}$$

مثال ۳. به کمک مثال ۲ و ویژگی‌های بالا می‌توانیم بنویسیم

$$i \times (i \times k) = i \times [-(k \times i)] = i \times (-j) = -(i \times j) = -k,$$

و

$$(i \times i) \times k = o \times k = o.$$

در نتیجه $i \times (i \times k) \neq (i \times i) \times k$ و این مثال نشان می‌دهد که ضرب خارجی خاصیت شرکتپذیری ندارد. یعنی این که در حالت کلی برای سه بردار a, b و c ، $a \times (b \times c) \neq (a \times b) \times c$ و لذا نوشتن $a \times b \times c$ بدون درج پرانتز، بی‌معنی است.

قضیه ۱. فرض کنیم a و b دو بردار دلخواه باشند. در این صورت

$$a.(a \times b) = 0, \quad b.(a \times b) = 0.$$

اثبات. قرار می دهیم $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$ ، در نتیجه

$$a.(a \times b) = a_1(a_2b_3 - a_3b_2) + a_2(a_3b_1 - a_1b_3) + a_3(a_1b_2 - a_2b_1) = 0,$$

و

$$b.(a \times b) = b_1(a_2b_3 - a_3b_2) + b_2(a_3b_1 - a_1b_3) + b_3(a_1b_2 - a_2b_1) = 0. \blacksquare$$

نتیجه. اگر a و b دو بردار غیرصفر باشند طوری که $a \times b$ نیز غیرصفر گردد، آنگاه $a \times b$ هم بر a و هم بر b عمود است.

مثال ۴. می خواهیم برداری پیدا کنیم که بر هر دو بردار $a = (4, -1, 3)$ و $b = (2, 3, -1)$ عمود باشد. بنابر نتیجه بالا، بردار مطلوب برابر است با $a \times b = (-8, 10, 14)$.

قضیه ۲. برای هر دو بردار غیرصفر a و b که زاویه بین آنها θ است داریم

$$|a \times b| = |a||b|\sin \theta.$$

اثبات. به کمک تعریف و با فرض $a = (a_1, a_2, a_3)$ و $b = (b_1, b_2, b_3)$ می توانیم بنویسیم

$$\begin{aligned} |a \times b|^2 &= (a_2b_3 - a_3b_2)^2 + (a_3b_1 - a_1b_3)^2 + (a_1b_2 - a_2b_1)^2 \\ &= a_2^2b_3^2 - 2a_2a_3b_2b_3 + a_3^2b_2^2 + a_3^2b_1^2 - 2a_1a_3b_1b_3 + a_1^2b_3^2 \\ &\quad + a_1^2b_2^2 - 2a_1a_2b_1b_2 + a_2^2b_1^2 \\ &= (a_1^2 + a_2^2 + a_3^2)(b_1^2 + b_2^2 + b_3^2) - (a_1b_1 + a_2b_2 + a_3b_3)^2 \\ &= |a|^2|b|^2 - (a.b)^2 \\ &= |a|^2|b|^2 - |a|^2|b|^2 \cos^2 \theta \\ &= |a|^2|b|^2 (1 - \cos^2 \theta) \\ &= |a|^2|b|^2 \sin^2 \theta \\ &= (|a||b|\sin \theta)^2. \end{aligned}$$

در نتیجه $|a \times b|^2 = (|a||b|\sin\theta)^2$. چون $0 \leq \theta \leq \pi$ ، لذا $\sin\theta \geq 0$. در نتیجه $|a \times b| = |a||b|\sin\theta$ نامنفی می باشند و لذا $|a \times b| = |a||b|\sin\theta$. ■

ویژگی ۵ ضرب خارجی. برای هر دو بردار غیرصفر a و b ، $a \times b$ موازی است اگر و فقط اگر $a \times b = 0$.

برای بررسی درستی ویژگی ۵، گیریم θ زاویه بین دو بردار a و b باشد. در این صورت

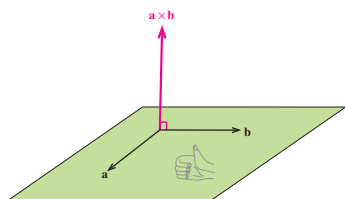
$$a \times b = 0 \Leftrightarrow |a \times b| = 0$$

$$\Leftrightarrow |a||b|\sin\theta = 0$$

$$\Leftrightarrow \sin\theta = 0 \quad \text{با توجه به غیرصفر بودن بردارهای } a \text{ و } b$$

$$\Leftrightarrow \theta = 0 \text{ یا } \theta = \pi$$

$$\Leftrightarrow a \text{ و } b \text{ با هم موازی باشند}$$

شکل ۱

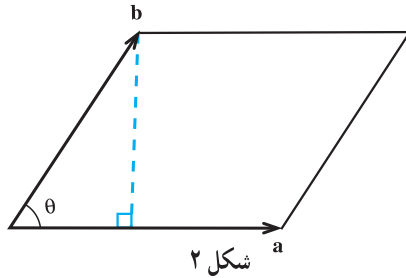
تذکر. قضیه ۲ و نتیجه قبل از آن، یک تعبیر هندسی از ضرب خارجی دو بردار به دست می دهد. در واقع اگر a و b دو بردار غیرصفر باشند و $a \times b$ نیز غیرصفر باشد، آنگاه از نظر هندسی، $a \times b$ برداری عمود بر صفحه گذرا از a و b می باشد که طول آن $|a||b|\sin\theta$ است که در آن θ زاویه بین a و b

است. می توان ثابت کرد که جهت $a \times b$ نیز به سمت جهت انگشت شست دست راست است وقتی که انگشتان از طرف a به b باشند. بررسی دلیل این موضوع از برنامه درسی این کتاب خارج است (به شکل ۱ نگاه کنید).

در انتهای این بخش نشان می دهیم که مساحت متوازی الاضلاعی که توسط دو بردار a و b ساخته می شود و حجم متوازی السطوحی که توسط سه بردار a ، b و c به وجود می آید را می توان برحسب ضرب خارجی بردارهای تولیدکننده آن متوازی الاضلاع یا متوازی السطوح بیان کرد. این موضوع تعبیر هندسی دیگری را از ضرب خارجی به دست می دهد.

مساحت متوازی الاضلاع

گیریم a و b دو بردار غیر صفر باشند که زاویه بین آنها θ است و فرض می‌کنیم $\pi \neq \theta \neq 0$. متوازی‌الاضلاع که روی این دو بردار بنا می‌شود را در نظر می‌گیریم (به شکل ۲ نگاه کنید).

واضح است که $\sin \theta = \frac{\text{اندازه ارتفاع متوازی الاضلاع}}{|b|}$ و لذا $|b| \sin \theta = \text{اندازه ارتفاع متوازی الاضلاع}$.
در نتیجه مساحت متوازی الاضلاع برابر است با
 $|a||b| \sin \theta = |a \times b| = \text{اندازه ارتفاع} \times \text{اندازه قاعده}$

توجه می‌کنیم که اگر $\theta = 0$ یا $\theta = \pi$ و یا این که یکی از دو بردار a و b و یا هر دو برابر صفر باشد، آنگاه متوازی‌الاضلاع شکل ۲ به یک خط و یا یک نقطه تبدیل می‌گردد و لذا مساحت متوازی‌الاضلاع در این حالت برابر صفر است. از طرفی در این حالت $|a \times b|$ نیز صفر خواهد بود و در نتیجه در این حالات نیز مساحت متوازی‌الاضلاع برابر است با $|a \times b|$. پس در هر صورت داریم

$$|a \times b| = \text{مساحت متوازی الاضلاع تولید شده توسط دو بردار } a \text{ و } b. \quad (۱)$$

نتیجه. مساحت مثلثی که با دو بردار a و b تولید می‌شود برابر است با $\frac{1}{2}|a \times b|$.

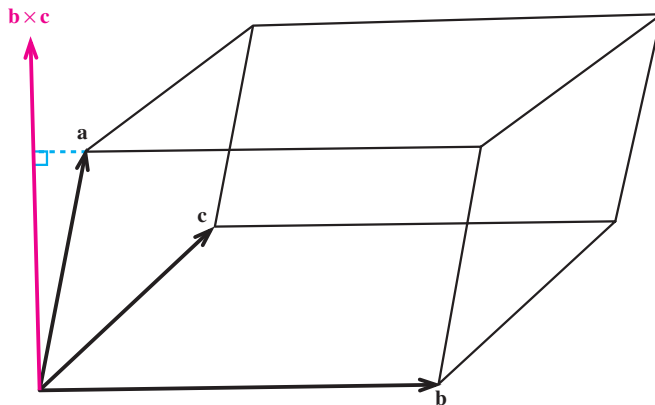
مثال ۵. می‌خواهیم مساحت مثلث ABC به رؤوس $A = (1, 2, 0)$ ، $B = (3, 0, -3)$ و $C = (5, 2, 6)$ را پیدا کنیم. واضح است که مساحت این مثلث با مساحت مثلثی که توسط بردارهای $a = \vec{AB} = \vec{OB} - \vec{OA} = (2, -2, -3)$ و $b = \vec{AC} = \vec{OC} - \vec{OA} = (4, 0, 6)$ تولید می‌شود برابر است و لذا بنابر نتیجه بالا، $\text{مساحت مثلث } ABC = \frac{1}{2}|a \times b|$. اما بنابر تعریف ضرب خارجی،

$a \times b = (-12, -24, 8)$ و لذا مساحت مثلث ABC برابر است با

$$\frac{1}{2} |a \times b| = \frac{1}{2} \sqrt{(-12)^2 + (-24)^2 + (8)^2} = \frac{1}{2} \sqrt{784} = \frac{28}{2} = 14.$$

حجم متوازی السطوح

گیریم a ، b و c سه بردار باشند که در یک صفحه واقع نباشند. متوازی السطوحی که روی این سه بردار بنا می‌شود را در نظر می‌گیریم (به شکل ۳ نگاه کنید).

شکل ۳

واضح است که ارتفاع این متوازی السطوح برابر است با تصویر قائم بردار a روی بردار

$b \times c$ ، یعنی $(b \times c) \frac{a \cdot (b \times c)}{|b \times c|^2}$. لذا اندازه این ارتفاع برابر است با

$$\left| \frac{a \cdot (b \times c)}{|b \times c|^2} (b \times c) \right| = \frac{|a \cdot (b \times c)|}{|b \times c|^2} |b \times c| = \frac{|a \cdot (b \times c)|}{|b \times c|}$$

در نتیجه بنابر (۱) حجم

متوازی السطوح برابر است با

$$|b \times c| \frac{|a \cdot (b \times c)|}{|b \times c|} = |a \cdot (b \times c)|.$$

در حالت خاصی که a ، b و c در یک صفحه قرار بگیرند، متوازی السطوح به یک متوازی الاضلاع یا یک خط و یا یک نقطه تبدیل می‌شود (چرا؟) و لذا حجم متوازی السطوح در این حالت برابر صفر است. از طرفی در این حالت خاص $|a \cdot (b \times c)|$ نیز صفر خواهد بود (چرا؟) و در نتیجه در این حالت خاص نیز حجم متوازی السطوح برابر است با $|a \cdot (b \times c)|$. توجه می‌کنیم که در

محاسبه حجم متوازی السطوح می توانستیم هر یک از وجوه را به عنوان قاعده در نظر بگیریم، لذا

$$(۲) \quad |a \cdot (b \times c)| = |b \cdot (c \times a)| = |c \cdot (a \times b)|.$$

حجم متوازی السطوحی که روی سه بردار a ، b و c بنا می شود

مثال ۶. می خواهیم حجم متوازی السطوحی را که توسط بردارهای $a = (1, 1, 0)$ ، $b = (0, 1, 1)$ و $c = (1, 0, 1)$ تولید می شود پیدا کنیم. چون $b \times c = (1, 1, -1)$ ، لذا بنابر (۲)

$$\text{حجم متوازی السطوح} = |a \cdot (b \times c)| = |(1, 1, 0) \cdot (1, 1, -1)| = |1 + 1 + 0| = 2.$$

مثال ۷. می خواهیم بررسی کنیم که بردارهای $a = (2, 3, -1)$ ، $b = (1, -1, 3)$ و $c = (1, 9, -11)$ هم صفحه اند یا نه. برای این منظور کافی است $a \cdot (b \times c)$ را محاسبه کنیم (چرا؟). چون $b \times c = (-16, 14, 10)$ پس $a \cdot (b \times c) = -32 + 42 - 10 = 0$. یعنی این که حجم متوازی السطوح تولید شده توسط بردارهای a ، b و c برابر صفر است که این نشان می دهد متوازی السطوح تولید شده در این جا یک متوازی الاضلاع یا خط است و لذا a ، b و c در یک صفحه قرار می گیرند.

۱. برای هر یک از بردارهای a ، b و c که در زیر آمده است، $b \times c$ و $a \cdot (b \times c)$ را محاسبه کنید. $|b \times c|$ و $|a \cdot (b \times c)|$ نمایانگر چه هستند؟

الف) $a = (1, 1, 0)$ ، $b = (0, 1, 1)$ و $c = (-1, -3, 4)$

ب) $a = (-3, 1, 1)$ ، $b = (1, 0, -1)$ و $c = (1, 1, -1)$

۲. برداری عمود بر دو بردار $a = (1, -3, 2)$ و $b = (-2, 1, -5)$ پیدا کنید.

۳. فرض کنید a ، b و c سه بردار غیر صفر باشند. اگر $a \times b = a \times c$ ، با مثالی نشان دهید که لزومی ندارد $b = c$.

۴. فرض کنید a و b بردارهایی به طول ۵ هستند که با یکدیگر زاویه $\frac{\pi}{4}$ می سازند. مساحت

مثلثی را که توسط بردارهای $a - 2b$ و $3a + 2b$ تولید می شود پیدا کنید.

۵. بردارهای a و b مفروض اند با این خاصیت که $|a| = 3$ ، $|b| = 26$ و $|a \times b| = 72$. مقدار

a.b را محاسبه کنید.

۶. فرض کنید a، b و c بردارهایی دلخواه و i، j و k بردارهای یکه باشند. عبارات زیر را ساده کنید.

الف) $i \times (j+k) - j \times (i+k) + k \times (i+j+k)$

ب) $(a+b+c) \times c + (a+b+c) \times b + (b-c) \times a$

ج) $(2a+b) \times (c-a) + (b+c) \times (a+b)$

د) $2i.(j \times k) + 3j.(i \times k) + 4k.(i \times j)$

۷. فرض کنید a، b و c سه بردار باشند با این خاصیت که $a+b+c=0$. ثابت کنید $a \times b = b \times c = c \times a$.

۸. فرض کنید a، b، c و d بردارهایی باشند با این خاصیت که $a \times b = c \times d$ و $a \times c = b \times d$. ثابت کنید اگر بردارهای $a-d$ و $b-c$ غیر صفر باشند، آنگاه با هم موازیند.

۹. فرض کنید a، b و c بردارهایی باشند با این خاصیت که $(a \times b) + (b \times c) + (c \times a) = 0$. ثابت کنید بردارهای a، b و c در یک صفحه قرار می گیرند.

۱۰. فرض کنید a، b و c بردارهایی دلخواه باشند. ثابت کنید

$$a \times (b \times c) = (a.c)b - (a.b)c.$$

۱۱. فرض کنید a، b و c بردارهایی دلخواه باشند. ثابت کنید

$$a \times (b \times c) + b \times (c \times a) + c \times (a \times b) = 0.$$

۱۲. فرض کنید p، q، r و s بردارهایی دلخواه باشند. ثابت کنید بردارهای $a = p \times s$ و $b = q \times s$ و $c = r \times s$ در یک صفحه قرار می گیرند.